

**МАЛИ ИЛУСТРОВАНИ
РЕЧНИК ПОЈМОВА
ИЗ ИСТОРИЈЕ РЕЛИГИЈА**

**Део први
А — Л**

Саставио за потребе својих студената
проф. др АЛЕКСАНДАР ЛОМА

Свака друга употреба, а посебно неовлашћено копирање и умножавање, сматраће
се незаконитом

**Београд, Филозофски факултет
април 2010**

А

АВАТАР (стинд. 'силазак'), у хиндуизму **инкарнација** божанства које силази с неба на земљу. У склопу учења о **космичким циклусима**, југама, разликује се десет Вишнуових аватара: риба (која у миту о потопу вуче индијску верзију Нојевог ковчега), корњача, вепар, човек са лављом главом (Нарасимха), патуљак, Парашурама, Рама (протагонист Рамајане), Кришна (јунак Махабхарате), Буда и Калки, коњаник, који тек треба да дође на крају садашње, Кали-југе и васпостави божански поредак (дхарма) у свету. Уп. **хипостаза**.

АВУНКУЛАТ друштвено уређење у којем ујак, тј. мајчин брат (лат. *avunculus*) преузима улогу физичког оца и одгаја свога сестрића.

АГРАРНИ КУЛТОВИ (лат. *agrarius* 'пољски') везани за узгој житарица и других културних биљака, јављају се са **неолитском револуцијом**. Уп. египатског „житног Озириса“, сумерску Инану као оличење складишта за урме,

Л е в о: Деметра са класом жита у руци шаље Триптолема да шири земљорадњу по свету. Атичка црвенофигурална ваза, око 480. п.н.е., *Badisches Landesmuseum*, Карлсруе, Немачка. Д е с н о: Млади бог кукуруза, са фризором уобличеном у виду кукурузне свиле, Копан, Хондурас, 680-750 н.е.

мезоамеричког Младог бога кукуруза. В. **божанство које умире, сезонски обреди, свештена свадба, култови плодности, мистерије**.

AXIS MUNDI лат. „осовина света“, у архаичним космолошким представама средишња вертикала која спаја земљу и небо, замишљана као стуб-подупирач небеског свода, **светско дрво**, митска планина (код старих Грка Олимп, код старих Индијаца Меру), у култу схваћена као место сустицаја двеју космолошких равни (Елијадеов „прекид нивоа“), где је могуће општење између људи и богова, раз-

Л е в о: Ангкор Ват, Камбоџа, XII в. н.е., фотографија из 1866; Д е с н о: пирамида у Чолули, Мексико, III в. п.н.е. – IX в. н.е., са Богородичином црквом на врху. У позадини Попокатепетл

лично представљана, од средишњег стуба који држи шатор у шаманистичким ритуалима, до храма у виду планине (месопотамски зигурати и библијска „Вавилонска

кула“, хиндуистички храмови, нпр. Ангкор-Ват у Камбоџи, као реплике свете планине Меру, централноамеричке пирамиде као реплике оближњих сакрализованих вулкана). Уп. **оролатрија**.

АЛЕГОРИЈА грч. „друкчије казивање“, алегоријско тумачење мита. Први представник Теаген из Регија (дан. Ређо ди Калабрија, VI в. п.н.е.), тумачио божанства и њихове улоге у хомерским еповима као персонификације природних елемената (в а т р а = Хефест, Хелије-Сунце, Аполон, в о д а = Посејдон, Скамандар, М е с е ц = Артемида, в а з д у х = Хера) или менталних функција (мудрост = Атена, лудост = Ареј, пожуда = Афродита, р а з у м = Хермес).

АМУЛЕТ (лат.) в. **талисман**

АНДРОГИНИЈА гр. двополност. Класичан пример двополног митолошког лика је Хермафродит, син Хермеса и Афродите. Околност да се родио на малоазијској планини Иди везује га са фригијском Кибелом („Мати са Иде“), за коју мит каже да је такође испрва била двополно биће под именом Агдистис и постала женско путем самокастрације. Мотив А. распрострањен је у митовима постања, где прародитељски лик спаја у себи одлике оба пола. Такав је у једној варијанти **зороастризма** („зурванизам“) Зурван „Време“, у чијој су се утроби зачели близанци Ормузд и Ахриман. У хиндуизму, Шива се јавља и у андрогиној хипостази по имену *Ардоханаршивара* „Господ полу-жена“, као спој себе самога и своје жене Шакти.

АНИКОНИЧНОСТ одбојан став према ликовном представљању божанстава. Својствен јудаизму, исламу, иконоклазму, по Херодоту (испрва) и персијској религији. Уп. **иконоклазам, идолопоклонство**.

АНИМИЗАМ (од лат. *anima* 'душа') поглед на свет, својствен „примитивним“ културама али присутан у већој или мањој мери у појединим „вишим“ религијама (нпр. јапанском шинтоизму). У основи А. је веровање да све у природи – не само људи, него и животиње, биљке, стене, планине, извори, реке, разне природне појаве (нпр. муња), па чак и апстрактни појмови (речи, имена) има своју душу. Анимистички поглед на свет се у ловачко-сакупљачким културама повезује са **шаманизмом**, а у седелачким земљорадничким – са **култом предака**, са којима живи опште посредством медијума. У већини анимистичких религија значајну улогу има представа о **мани**.

АНТРОПОГЕНЕЗА грч. настанак човека, тј. људског рода. **Антропогенетски митови**: божанство ствара људе од земље, глине (старозаветни Јахве, египатски Хнум, који за то користи грнчарски точак, грчки Прометеј), од тела пораженог демонског бића (по сумерско-вавилонском спеву Енума Елиш, људски род створио је бог Еа од крви Тијаматиног супруга Кингуа; по грчком орфичком миту, људи су настали од помешаног pepела Титана и Диониса-Загреја кога су ови претходно растргли и прождрали, па их је Зевс спалио муњом, уп. **денцид**), примордијалног дива (староиндијски Пуруша). Чест је мотив ницања људи из земље, у виду биљака (нпр. у скандинавском миту први људски пар коме су богови удахнули живот били су Аск „Јасен“ и Ембла „Брест“). Раширено је такође (Мезоамерика, Оксеанија) веровање да су први људи изашли кроз пећине из дубина земље. Негде се издваја порекло друштвене елите, пре свега свештених краљева, обично тако што се верује да су њени преци сишли са неба.

АНТРОПОМОРФИЗАМ грч. „човеколикост“, замишљање и представљање божанстава и других натприродних бића у људском облику, као нпр. у старој грчкој религији. И тамо где се замишљају у животињском или неком другом нељудском облику, божанствима се приписују људске особине као разум, словесност итд. Уп. **зооморфизам**, **социоморфизам**, **физиоморфизам**.

Богови долазе на свадбу Пелеја и Тетиде, слева надесно: Нимфе, Темида, Хирон (**хибрид**), Хеба, Дионис, Харикла, Лета. Атичка црнофигурална ваза, сликар Софил, око 580. п.н.е., Брит. музеј

АНТРОПОФАГИЈА гр. ‘људождерство’, в. **канибализам**

АПОТЕОЗА грч. „обоготворење“, владара или јунака, обично након смрти. Код Хетита се за смрт краља користио обрт „постао је бог“. Грчки Херакле се са своје ломаче узнео на Олимп и постао члан божанске породице. По предању се након тридесет осам година владавине Ромул узнео у небо у олуји и постао бог Квирин. Римски цар је након смрти уживао култ, а са његове ломаче био би пуштен орао да узлети у небо. Код старих Индоевропљана та представа је била повезана са обредом **кремације**.

АПОТРОПАЈСКИ грч. „одвраћајући“: ритуални и магијски поступци чија је сврха да се одбију зли утицаји (уроци, чини и сл.).

АРХЕТИП грч. „праобразац“, реч скована као синоним за платоновске идеје, у модерној психоанализи примењена од стране Карла Јунга да означи општељудске митске праобрасце у **колективној подсвести**.

АРХИДЕМОН у дуалистичким сижема (обично чудовишни) супарник (врховном, небеском, једином) богу, нпр. у хуритско-хетитској митологији Уликуми Олујном богу (Тешубу), у грчкој Тифон Зевсу, у зороастризму Ахриман Ормузду, у јудеохришћанској Сатана (ђаво) Богу.

АСКЕЗА, **АСКЕТИЗАМ** (од гр. *askēsis*, *askētēs* изворно 'вежбање, професија' одн. 'вежбач, атлетичар; човек који се нечим професионално бави'; данашње значење настало је тек са хришћанством) одрицање од телесних и чулних задовољстава ради духовног усавршавања, стицања надљудских способности, општења са оностраним (и сл.), трајно: код монаха, испосника (в. **монаштво**) или привремено (припрема појединца или групе за **иницијацију**, за **шамански транс** и сл.). Аскетизам може укључивати и намерно успоравање и умртвљавање животних функција (индијски јогини, од *yoga*- досл. 'упрежање', одатле 'самоконтрола').

АСТРАЛНИ који се односи на небеска тела (гр. *ástra* п. р.); **астрална божанства** — митолошка оличења Сунца (сумерски Уту, акадски Шамаш, египатски Ре/Ра, грчки Хелије, староиндијски Сурја, Месеца: сумерски Нана, акадски Син, грчка Селена; Венера: сумерска Инана, акадска Иштар, феничанска Астарта, грчка Афродита, римска Венера, астечки Кецалкоатл; **астрални митови**: митолошка драматизација небеских појава, нпр. помрачења

Сунца или Месеца као борбе божанства са **архидемоном** који покушава да га прогута (широм света).

АСТРОЛОГИЈА (грчки: 'учење о небеским телима') предказивање будућности на основу међусобног положаја планета и сазвежђа, засновано на веровању у повезаност макрокозма са микрокозмом. Најпре се развила код старих Вавилонца, Асираца и Египћана. Вавилонци (или Халдејци) су у првој половини првог миленија п.н.е. еклип-

Л е в о: зодијак из Дендере, Египат, I в. п.н.е. Д е с н о: зодијак на полу синагоге у Беит-Алфи, Израел, VI в. н.е.

еклиптику – привидну путању Сунца на небу током године – поделили на дванаест зона названих по сазвежђима, названих већином по разним животињама, зодијак (грчки: *zodiakòs kýklos* 'животињски круг'). Стари Грци преузели су је са Блиског истока и даље ширили у хеленистичко доба (приметан је грчки утицај на индијску астрологију). Изван Старог света своје астролошке системе развили су Кинези, Маје и Астеци.

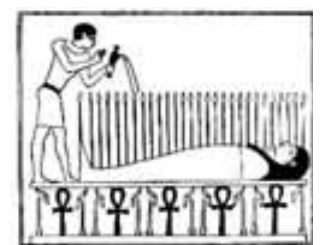
Б

БОГ у традиционалним религијама (**политеизам**, **хенотеизам**) припадник класе надљудских бића највишег реда, у **монотеизму** свемогући и свеприсутни творац и владар света. Означаваче се као 'господар' (авест. *ahura-*, стинд. вед. *asura-*), 'небески' (лат. *deus*, стинд. *deva-*), 'давалац' (стперс. *baga-*, слов. *bogъ*).

БОЖАНСТВО КОЈЕ УМИРЕ, па васкрсава (египатски Озирис, сумерски Думузи-Тамуз, феничански Адонис, фригијски Атис), или се својевољно удаљава и поново враћа (хуритско-хетитски Телепин) вуче своје корене из неолита и одражава смену годишњих доба, односно вегетационих циклуса, која је од прворазредне важности за земљораднике. Та веза нашла је своје ритуалне изразе у „житном Озирису“ (отворен сандучић у облику човека са засејаним житом, који је стављан у гробове) и у „Адонисо-

Думузи-Тамуз као оличење вегетације и сточне плодности. Приказ на месопотамском печату

Озирис-Непра из чијег тела ниче жито као симбол васкрсења. Барелеф из Филá

вим вртовима“ (жито које су уз Адонисове светковине узгајали у кућама по саксијама). У сезонским обредима би се жалост и оплакивање смењивали са весељем због повратка-ускрснућа. Нестанак божанства које оличава усеве, вегетацију и плодност уопште, изазива по правилу космичку кризу, која се често разрешава неком врстом компромиса (оживели Адонис надале трећину године мора проводити у доњем свету са Персефоном; са своје стране, у грчком миту, Персефона-Кора остаје да пола године живи са својим супругом-Хадом, а пола на површини земље). Умируће божанство може постати владар загробног света (Озирис, Персефона), и цео тај митолошки склоп полаже основу за настанак есхатолошких представа и мистеријских култова. В. **есхатологија**, индивидуална; **мистерије**.

БРАХМАНИЗАМ в. хиндуизам

БУДИЗАМ религијско-филозофско учење које је средином првог миленија п.н.е. засновао Гаутама Сидхартха, рођен као принц у краљевству Капиласту (дан. Непал), који се

Дрво Бодхи, под којим је Гаутама Сидхартха доживео просветљење, до њега мали храм из VII в. н.е. на месту старијег који је подигао Ашока, Бодх Гаја, Бихар, Индија, слика из 1810.

одрекао престола и живео као путујући испосник (*шрамана*), док није доживео „просветљење“ (*Bodhi*) и прозвао се *Buddha*- 'Пробуђени'. Основна поставка Б. је да су људи услед својих дела (*карма*) заробљени у кружном току патње и поновног рађања (*самсара*) а да просветљењем могу постићи стање апсолутног спокоја (*нирвана*). Б. је настао као реакција на традиционални брах-манизам, одбацује поделу на касте и отворен је за жене као и за мушкарце. Први владар који га је прихватио и почео да шири био је Ашока (260-218. п.н.е.), постављајући

Л е в о: Буда. Грчко-индијска скулптура Гандхаре, I в. н.е. Музеј Гиме, Париз. Г о р е: Грчко-индијски владар Менандар (око 150. п.н.е.), Миланда будистичких списа, по којима је он прихватио будизам

натписе у којима се, на локалним језицима, излажу основи будистичке доктрине у разним деловима Индије, па и у данашњем Авганистану. У Гандхари (ист. Авганистан и с.-з. Пакистан), где су у хеленистичко доба владали потомци сабораца Александра Великог, развила се

уметност хибридног грчко-индијског стила са будистичким мотивима. Од позног средњег века Б. је практично искорењен у самој Индији, данас је жив у на Цејлону (Шри Ланка), у Бутану, Ладаку, Индокини (Камбоџа, Лаос, Тајланд, Бурма, Вијетнам), на Тибету, у Монголији, Кореји, Кини, Јапану, Казахстану. У појединим земљама стопио се са тамошњим традиционалним религијама (нпр. Бон на Тибету, Шинто у Јапану). Будистичко мушко и женско монаштво (*сангха*) датира из времена Будиног живота и сматра се најстаријим на свету.

БУКРАНИЈ гр. (*boukránon*) „говеђа лобања“ елемент класичне архитектуре, обично на метопама дорских храмова. На роговима се обично представљају венци, што указује да се првобитно радило о говедима принесеним на жртву, чије су лобање вешане на зидове храма; најранији познат пример су гипсом обележене лобање дивљих говеда из Чатал Хејика.

Л е в о: Чатал Хејик, 7500-5700 п.н.е. Д е с н о: фриз са Арсинојине ротунде на Самотраци, око 280 п.н.е.

В

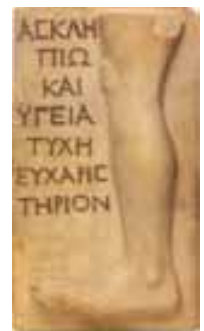
ВИШИ КУЛТОВИ култови богова, за разлику од култова **демонских бића**, уп. нижа митологија, **демони**.

ВОТИВНИ ДАР (лат. *votivus* 'заветни' од *votum* 'завет') жртвени дар божанству у знак захвалности за победу, оздрављење, спасење и сл., обећан пре а извршен након испуњења жеље (начело **Do ut des**).

Л е в о: „Уздодржа“, заветни дар Полизала из Геле за победу у колској трци на Питијским играма, бронза, 474. п.н.е., музеј у Делфима

Д е с н о: заветни дар Асклепију за излечену ногу, Епидеум

ВРЕМЕ МИТСКИХ ПОЧЕТАКА, праискон (*illud tempus*) в. **циклично време**

Г

ГЕНЕАЛОГИЈА (гр. 'родословље'), **МИТСКА**: извођење порекла некога рода од бога или другог натприродног бића, често у служби легитимисања наследне власти (уп. **теорија повеље, свештени краљ**).

ГИГАНТОМАХИЈА (гр. ‘борба против дивова’) мит о сукобу (небеских, човеколиких) богова Олимпљана и (из земље пониклих, змијоногих **хибрида**) Гиганата – у ширем

Детаљ из Гигантомахије: Хеката савлађује Клитија, Артемида Ота. Пергамски олтар, прва пол. II в. п.н.е., *Pergamonmuseum*, Берлин

смислу варијанта распрострањеног мотива борбе божанских установитеља и чувара светског поретка против сила хаоса, уп. Мардукову победу над Тијамат, ривалство Ормузда и Ахримана (в. **зороастризам**, **дуализам**), нордијски **Сумрак богова**.

Д

ДЕИЦИД нлат. *deicidium* ‘богоубиство’, термин скован да се означи Христово распеће, али примењиван и на традиционалне религије (уп. поступак Титана који су растргли и прождрали малог Диониса-Загреја, представе о **божанству које умире**).

ДЕМИЈУРГ од гр. *dēmiourgós* ‘онај који ради за народ, професионални занатлија или вештак’, у платоновској филозофији, па одатле и у историји религија назив за бога-творца, в. **космогонија**.

ДЕМОН од гр. *daímōn* досл. ‘уделитељ’ (исто основно значење као у слов. *бог*): у старој грчкој митологији синоним за **„бог, божанство“** (*theós*) а посебно назив за доброг духа – заштитника неке личности (Сократов лични

Л е в о: Агатодемон, Мраморна статуа накнадно допуњена главом Хадријановог миљеника Антиноја, Рим, 130-138. н.е., Античка збирка у Берлину. Д е с н о: Бронзани гениј приказан као *pater familias*, Шпанија, I в. н.е.

„демон“), породице, некога места (попут римског *genius loci*), винограда, усева (*Агатодемон* „добри демон“. У јудеохришћанској употреби значење речи бива деградирано у „злodus“, слично као што је индоевропска реч за „бог“ **deiwos* „небесни(к)“ у зороастризму деградирана у „демон“ (авест. *daēva-*, новоперс. *dēv*). У савременој терми-

Л е в о: Рустам убија Белог демона (перс. *div*) из Мазандарана, илустрација из рукописа „Шахнаме“, Mughal, крај XVI в. Д е с н о: лик раکشасе у традиционалном индијском играказу

нологији демонима се назива целокупна класа нижих митолошких бића (независно од њихове настројености према људима) а термин *демонологија* је синоним за „нижу митологију“ супротстављену „вишој“, оној чији су предмет изучавања богови, представе и приче о њима.

ДЕМОНИЗАЦИЈА најчешћи поступак деградације старих божанстава након примања нове вере; тако индоиранска божанства Индра, Насатја, Шарва и др. постају у **зороастризму** демони, па чак и сама стара реч за (небеског) бога поприма значење „демон“ (в. **демон**); у германском фолклору Один/Водан, а у српском словенски Да(ј)бог (Даж(д)бог) стапа се са ликом хришћанског ђавола (*хромли Даба*) итд.

ДЕМОНОЛОГИЈА в. **демон**.

ДЕТЕРМИНИЗАМ (лат.) веровање у судбинску предодређеност свега што се на свету збива, која спутава у њиховом слободном деловању чак и највиша божанства; често је у вези са **астрологијом**.

DEUS OTIOSUS (лат.: ‘докони бог’) у представама разних народа широм света бог-творца који нема уплива у земаљске послове пошто се повукао у корист (или је свргнут од стране) млађег божанског нараштаја; често је то митолошко оличење неба (сумерски Ан, ведски Дјаус, грчки Уран, турско-монголски Тенгри).

ДИВИНАЦИЈА (од лат. *divinus* ‘божански’, *divinare* ‘прорицати’) или **МАНТИКА** (гр. *mántis* ‘врач’) предсказивање будућности путем гатања (по птицама, небеским појавама итд.), визија (у сну, трансу). Уп. **астрологија**, **некромантија**, **омен**, **ониромантија**, **профетизам**, **хепатоскопија**, **хидромантија**.

DO UT DES лат. ‘дајем да даш’, формула обраћања божанству којом се за жртвени дар од њега заузврат тражи одређена услуга, карактеристична не само за римску, него и за друге традиционалне религије (нпр. среће се и у и ведским химнама).

ДУАЛИЗАМ (лат. *dualis* ‘двојан’) учење о упоредном постојању и непрестаној борби између сила добра и зла; карактеристичан за **зороастризам** и неке позније њиме инспирисане религије и секте (манихејство, гностицизам, богумилство).

Е

ЕКСТАЗА (*ekstasis* ‘душевно стање изван себе’) у традиционалним религијама попут **шаманизма** падање у транс ради општења са оностраним. Екстатичка стања постижу се путем обредног плеса, **аскесе**, а често и помоћу опијата. О употреби индијске конопље (марихуане) у те сврхе код европских Иранаца – Скита сведочи у V в. п.н.е. Херодот, а по око 250 година старијем археолошком налазу из кинеског Туркестана, за њу су знали и њихови источни рођаци, централноазијски Скити (или преци „Тохараца“).

Л е в о: Cannabis sativa, илустрација у рукопису Диоскурида из 512. г. н.е., Аустријска народна библиотека, Беч. Д е с н о: Гроб са мумијом европеидног мушкарца сахрањеног уз врећицу индијске конопље (шаман?), Yanghai, сз. Кина, око 700. год. п.н.е.

Обоготворени свештени напиток Индоиранаца, у Ведама Сома, у Авести Хаома, по једнима је одувек цеђен од жбунасте биљке Ephedra, од које га зороастријци и данас праве, по другима првобитно су га добијали из гљиве мухаре (*Amanita Muscaria*), помоћу које северноазијски шамани и у наше доба доводе себе у транс.

Л е в о: ефедра, Пакистан. Д е с н о: гљива мухара

Астести су у исту сврху користили кактус пејот (пејотл). И

Л е в о: кактус пејот(л) (*Lophophora Williamsii*). Д е с н о: визија изазвана пејотом, вунена слика племена Уичол, Мексико

данас га нека племена ритуално конзумирају да би остварила колективна искуства попут визија божанстава, шаманских летова, враћања у доба настанка света, учења свештених песама и сл.).

ЕПИКЛЕЗА (гр. *epiklēsis* ‘призивање (божанства)’ алоним (друго, споредно име) божанства (нпр. *Phoibos* ‘Феб’ за Аполона), често проистекло из епитета који исказује неку његову **хипостазу**, атрибут или функцију, нпр. Зевс *Olympos* ‘Олимписки’, *Keraunos* ‘Гром(овник)’, *Xenios* ‘Гостински, заштитник странаца’ итд. Епиклезе се везују за

Зевс Кераун, л е в о: атинска црвенофигурална амфора, V в. п.н.е., Лувр, Париз; д е с н о: бронзана скулптура нађена код Артемисија, око 460. п.н.е., Народни археолошки музеј у Атини

иконографске типове, уп. у византијској уметности Христос *Пантократор* (‘Сведржитељ’), Богородица *Одигитрија* (‘Путеводитељица’), *Елеуса* (‘Милостива’) итд.

ЕПИФАНИЈА (гр. ‘појављивање’), ТЕОФАНИЈА (гр. ‘Богојављење’, хришћански празник) приказивање божанства људима у чулно спознатљивом виду. Божанство

се човеку јавља обично са неком поруком или упутством које се тиче њега лично (нпр. код Хомера Атена и Хермес Одисеју), или његовог народа, односно целог човечанства (нпр. јављање Бога Мојсију на Синају из горућег жбуна купине).

Л е в о: Мојсије и „неопалима купина“, фреска из синагоге у Дура-Еуропос на Еуфрату, Сирија, средина III в. н.е.

Обредно се теофанија уприличавала изношењем кипа бога или богиње, као у случају старогрчког празника *Theophania* у Делфима којим је слављен Аполонов повратак из земље Хиперборејаца.

ЕСХАТОЛОГИЈА (гр. *eskhatos* ‘крајњи, потоњи’) учење о крајњем исходу људског живота или светске историје. ИНДИВИДУАЛНА Е. бави се судбином човека након смрти (в. **загробни живот**), УНИВЕРЗАЛНА Е. судбином света и човечанства. Хришћанска есхатологија изложена је у новозаветној књизи Откровења (Апокалипса). Праиндоевропски есхатолошки мит о одсудном сукобу богова и демона, пропасти и обнови света очувао се код Иранаца (в. **зороастризам**) и Нордијаца (в. **Сумрак богова**) а посредно је одражен у епским традицијама других народа, старих Индијаца (Махабхарата), Ираца (Битка на Мојтури), Словена (српске косовске песме).

ЕТИОЛОШКИ МИТОВИ И ЛЕГЕНДЕ (*етиологија* ‘учење о узроцима’, гр. *aition* ‘узрок’) објашњавају постанак и порекло ствари, како природних објеката (реке, извори, планине, сазвежђа), тако и друштвених установа (обреди, обичаји). На пример, грчки мит објашњава наста-

нак Млечног пута тако, што је мали Херакле кришом дат уснулој Хери да га подоји; када се пренула, она је дете нагло одгурнула, а из дојке јој је потекло млеко преко неба. Наш народни назив за галаксију је *Кумова слама*, и тумачи

Д е с н о: Хера доји малог Херакла; са њене леве стране Атина, са десне Ирида. Апулски црвенофигурални лекит из Анција, око 360-350. п.н.е. Британски музеј, Лондон

се легендом како је кум куму украо сламу, па му је успут испадала. Често су таква објашњења скопчана са наивном, тзв. на-

родном етимологијом: тако се настанак и име нарциса објашњавају причом да је он први пут поникао крај места где се утопио самозаљубљени младић *Нарцис*; заправо је Нарцис као митолошки лик изведен из имена цвета (гр. *narkissos*).

ЕТНОЛОШКО-ФОЛКЛОРИСТИЧКИ ПРИСТУП изучавању мита (такође назван „антрополошки“ и „еволуционистички“, јер се инспирисао Дарвиновом теоријом еволуције) настао је у другој половини XIX в. тако што су сазнања двеју нових дисциплина, етнографије (антропологије) и фолклористике, о обичајима и веровањима сеоског становништва Европе и ваневропских нецивилизованих народа примењена на тумачење античких митологија и религија. Најпознатији представник овог правца био је сер Џејмс Фрејзер (James G. Frazer, 1854-1941), а из њега је проистекла **ритуалистичка школа**.

ЕУФЕМИЗАМ (гр. *kat'euphemismón* 'речено на леп начин') означавање злокобних и опасних појмова, пре свега митолошких бића, описним називима са позитивним значењем, нпр. демона освете као „Милостиве“ (Еумениде); у ширем смислу избегавање да се непосредно именује оно према чему се осећа страх(опаштовање), нпр. у српском народу *бора ми* уместо *бога ми*, *непоменик* уместо *вук* итд.

ЕУХЕМЕРИЗАМ тумачење митова и митолошких ликова као искривљеног одраза историјских догађаја и личности, названо по Еухемеру, грчком морепловцу и писцу с краја четвртог века п.н.е., чије је дело „Свештена повест“ дошло до нас у фрагментима. Наводно је он истражујући Црвено Море по заповести македонског краља Касандра открио острву Панхају и на њему у Зевсовом храму нашао златне плоче са натписима у којима су се грчки богови разних нараштаја од Урана преко Крона до Зевса и других Олимпљана помињали као древни владари, са годинама живота и смрти. Пример еухемеризма у савременој науци је теза да је бог Индра настао деификацијом праисторијског војсковође који је предводио Индоаријце у запоседању долине Инда.

Ж

ЖИВА ВАТРА народни назив за ватру добивену трењем двају дрваца једног о друго. Тај примитиван начин паљења ватре примењивао се код разних народа у религијске и магијске сврхе у доба када су у свакодневном животу већ

биле преовладале напредније технике; помиње се у „Ведама“, а широм Европе био је доскора упражњаван као начин одбране од заразних болести, посебно сточних. Једно од дрваца се означава као „мушко“ а друго као „женско“, тако да цео поступак поприма симболику полног чина, а шире мистерије зачећа и рађања.

ЖРТВА у најширем смислу сваки дар човека божанству; може бити бескрвна (житарице и други плодови) или крвна (животињска, људска), редовна (у склопу сезонских обреда, уп. **ловачки ритуали, првине**) или ванредна (у кризној ситуацији, уп. **вотивни дар**). Жртвовање је схватано као посвећење (лат. *sacrificium*). Врста и начин приношења жртве зависила је од тога коме се намењује. У старој Грчкој су небеским боговима прино-

Л е в о: Мосхофорос („носач телета“), око 570. п.н.е.: дедикант статуе, Ромбо, приноси жртву Атени, Акропољски музеј, Атина
Д е с н о: Ахил приноси на жртву дванаест тројанских принчева на Патрокловој ломачи. Слика на вази

шене животиње беле длаке тако што су спаљиване на олтарима да их дим узнесе на небо, а подземним (**хтонским**) божанствима црне животиње тако да им крв исцури у јаме ископане у земљи. По правилу се приносе до-

Приношење жртве хероју (?), слика на каменом саркофагу из Хагија Тријаде. Око 1400. п.н.е., музеј у Ираклиону, Крит

маће животиње, јер су оне човекова својина, док се за дивље, како животиње тако и биљке, сматрало да припадају боговима (те не би било у реду да их човек дарује богу). Ређе се жртва у потпуности спаљивала (*холокауст*), чешће се то чинило само са мањим деловима животиње (сало), а остатак би био конзумиран у виду жртвене гозбе. Наше божићно прасе и ускршње јагње остатак су претхришћанских обреда са сезонским жртвовањем младунчади. Људска жртва је била позната већини традиционалних религија, бар у њиховим раним развојним

Жртвоприношење. Слика на дрвеној таблици из Коринта, око 540. п.н.е. Археолошки музеј у Атини

фазама; њен основни смисао био је да се боговима понуди оно што је људима најдрагоценије – сам човек; у појединим

особито критичним ситуацијама било је и добровољног самоприношења на жртву ради спаса заједнице. У жртвеној хијерархији старих Индоевропљана коњ је био одмах до човека. Обичај је био да се покојников коњ жртвује на гробу, тј. пошаље са њим на онај свет. Из истих разлога постојао је обичај самоспалывања удовица на мужевљевој ломачи, забележен у старо доба код Трачана, Германа, Балта и Словена, а доскора жив у Индији (*sati*), док су погребни владара укључивали масовно жртвовање њихове послуге (каткад и заробљених непријатеља), како би покојник имао кога да му служи у загробном животу. Масовне и редовне људске жртве, праћене **канибализмом**,

Крећњачка плоча из Јашчилана, Мексико, у Британском музеју, Лондон

Доле десно краљица („Госпа Шок“, жена краља „Шгита-Јагуара“) клечи пробадајући себи језик и пуштајући крв, док краљ стоји над њом са бакљом

Култура Маја, позни класични период, око 725 н.е.

биле су својствене мезоамеричким културама; Астеци су водили ратове само ради заробљеника, којима су живима вадиле срца, да би тиме подржали Сунце на његовој небеској путањи, тј. очували постојећи космички поредак. У исту сврху су мезоамерички владари и великаши приносили боговима властиту крв, пробадајући своје језике или гениталије. У ведском миту о Пурushi и скандинавском о Имиру људска жртва поприма **космогонијски** карактер.

ЖРТВЕНИ ЈАРАЦ назив преузет из Старог завета, где је реч о јеврејском обичају да се једном годишње изабере један јарац на којег се пренесу греси целог народа, отера у пустињу и суноврати у провалију. У старој грчкој религији улогу **ж.ј.** играли су *фармаци* (*pharmakós*) – робови, богаљи или злочинци које би изабрали да их изгнају из града у случају неке несреће (глади, непријатељске најезде, епидемије) или у одређено доба године када се сматрало да је заједници потребно ритуално очишћење (уп. **катарза**), као што је то бивао случај у Атини првог дана Аполоновог празника Таргелија, када би двојицу фармака извели изван града, тукли и каменовали, а по некима и принели на жртву спаљивањем или бацањем у провалију.

3

ЗАВЕТНИ КОВЧЕГ по Старом завету, ковчег који је начинио сам Мојсије по Божјем налогу, да се у њему чувају таблице са десет заповести, Аронов штап и, у златном суду, *мана* – храна која је Израилцима пала са неба док су боравили у пустињи. **З.к.** су свештеници на походима носили пред војском. Кад је Соломон саградио Јерусалимски храм, сместио је **з.к.** у његов најскровитији део, „Светињу над светињама“.

Л е в о: уношење заветног ковчег у храм, минијатура из Часослова војводе од Берија, браћа Лимбург, око 1410, музеј Конде, Шантији код Париза.

Д е с н о: „Капела Заветне таблице“ код цркве Богородице Сионске, Аксум, Етиопија, место где се заветни ковчег наводно чува

ЗАГРОБНИ ЖИВОТ представе о **з.ж.** засноване су на веровању у продужетак човекове егзистенције након смрти, а разликују се у погледу њеног карактера и локације. Углавном се верује да душа привремено или трајно напушта тело, одмах после смрти или по протоку краћег времена и обављању одређених обреда. Случајеви када душа остаје у мртвом телу сматрају се инцидентним и опасним (вампири, „живи мртваци“, зомбији и сл.), па се против тога предузимају **профилактичке** радње. Душа се може вратити на свет у другом телу путем **метемпсихозе** или **палингенезе**, или трајно остаје у неком загробном боравишту, које се замишља као **трансцендентно** („онај свет“) и лоцира обично на небо, у подземље или са оне стране неке велике воде која га раздваја од света живих. Постоји до извесне мере корелација између представа о загробном боравишту и врсте **погребног обреда** (**кремација** ради отправања душе на небо, **инхумација** у нади у поновно рођење из земљине утробе, уп. **згрчени укоп**) премда ту играју улогу и разни други практични чиниоци. Постоје посебне технике спровођења душе на онај свет и њеног трајног збрињавања у њему (**шамани** у улози **психопомпа**, **књиге мртвих**). Универзално је распрострањен **култ предака**, који подразумева њихову способност да утичу на добробит свога потомства.

ЗГРЧЕНИ УКОП карактеристичан за неолитске културе, при којем се тело полаже у гробну јаму постранице, згрчених ногу у коленима, каткад прислоњених уз груди; сличност са ембрионалним положајем наводи на претпоставку да се такав начин сахрањивања заснива на вери у поновно рођење покојника из утробе Свемајке-Земље, аналогно семену житарица које се полаже у земљу да би из ње изникло – премда су ту улогу могли играти и прозаични разлози (нпр. тврдо тле које отежава копање довољно широког гроба). Уп. **аграрни култови**, **мистирије**.

ЗЛАТНО ДОБА назив заснован на Хесиодовом спеву „Послови и дани“, где је заправо реч о првом, „златном нараштају“ људи под Кроновом влашћу, који су имали свега у изобиљу и били поштеђени болести и старења, а смрт им је долазила неосетно као сан. У ширем смислу употребљава се за представе о некадашњем раздобљу мира и благостања, „раја на земљи“ присутне у разним традицијама (нпр. код Иранца Јимина владавина, у јудаизму Адамов и Евин живот до изгона из Едена), којима

је уследила постепена декадencija човечанства. Како се са з.д. редовно везују појмови изузетне плодности усева и мирног живота, можда се у њему делом одразило идеализовано сећање на неолитске заједнице, какво се могло образовати у немирна времена која су уследила са развојем металургије и напретком ратне технике у бронзано доба (Хесиодов ратоборни „бронзани“ нараштај). Представа да припадници „златног поколења“ настављају после смрти да живе као нека врста духова-доброчинитеља среће се и у келтској митологији, где се божански народ Туата Де Данан након доласка предака данашњих Ираца повукао под земљу као нека врста вилењака (*sidhe*).

ЗЛАТНО ТЕЛЕ старозаветни симбол **идолатрије**. Иако је једна од заповести које је Бог на Синају дао Мојсију била да Јевреји не праве лик Божји, у Мојсијевом одсуству Арон и други направили су „Златно теле“ и клањали му се играјући око њега. Расрђени Мојсије са Левијевим синовима – Левитима, будућим свештенством – сруши идола и побије три хиљаде својих сународника. У савременој употреби, значење израза „клањање златном телету“ секуларизовано је: више не значи идолопоклонство

Златно теле, фреска из синагоге у Дура Еуропис, средина III в.н.е., музеј у Дамаску, Сирија

него стављање новца или, шире, материјалних вредности изнад свих осталих.

ЗООЛАТРИЈА гр. ‘штовање животиња’ присутно је од најранији времена у разним видовима, као ловачки култови (**пећински медвед**), сточарски („свете краве“ у Индији), култ **плодности** (бик, јарац), **култ предака** („кућна“ змија), **тотемистички** култови (вук као легендарни предак турских народа) итд. Не треба з. поистовећивати са **зооморфизмом**.

ЗООМОРФИЗАМ, ТЕРИОМОРФИЗАМ гр. замишљање и представљање божанстава у виду животиња, у целини (нпр.

Л е в о: „Човек-лав“ (или „Жена-лавица“?), мамутова кост, око 30 cm, млађи палеолит, музеј у Улму, Немачка

Д е с н о: египатска богиња Бастет у лику лавице

у Египту Апис = бик, Хепре = скарабеј) или као хибрида, нпр. са животињском главом на људском телу (египатски Хор са главом сокола, хиндуистички Ганеша са главом слона). Може бити засновано на **зоолатрији**, на метафори (исти-цање појединих божанских својстава, нпр. снаге ликом бика или лава, брзине ликом птице или коња) или мотивисано потребом да се успостави иконографска дистинкција између сличних локалних култова (нпр. у старом Египту, где су људски ликови представљани

схематски, а поједине животиње су биле „заштитни знаци“ појединих градова и округа). Уп. **антропоморфизам, физиоморфизам, хибрид**.

ЗОРОАСТРИЗАМ староиранско религиозно учење које је по легенди засновао пророк Заратуштра, грчки Зороастар, коме се приписује најстарији део свете књиге з., Авесте – Гâте, а о чијем се времену и простору деловања може само нагађати; стил и језик Гата, блиски Ведама, упућују на ирански североисток (Бактрија – данашњи Авганистан) и прву половину првог миленија п.н.е., ближе његовом почетку него средини, а њихова садржина – на подручје где су се (полу)номадски сточари додиривали и сукобљавали са седелачким пољопривредницима. **З.** у изворном виду представља оштар раскид са традиционалном религијом: уздизање Ахурамазде, „Мудрог Господа“ на положај врховног (а у пуном смислу речи и јединог) божанства (**монотенстичко** стремљење проистекло из индоиранског **хенотензма**), деградација старих индоиранских божанстава

(авест. *daēva-*) у демоне и њихова замена апстрактним „арханђелима“ као најближим окружењем Ахурамазде (*Амеша Спента* ‘Бесмртна света [бића]’, њих укупно седам), основи **дуализма** кроз супротстављање „Злог духа“ (Ангра Маинју) „Светом духу“ (Спента Маинју) као једном од Амеша Спента, залагање за мирољубиве седелачке сточаре против номада са њиховим крвавим жртвоприношењима и оргијастичким обредима (осуда клања говеда, конзумирања опојног напитка хаоме, уп. **екстаза**). У свом развоју након Заратуштре, „млађи“ з. ушао је у разне компромисе са традиционалном религијом, између осталог обновом култа старих божанстава (Митра, Вртрагна као пандан ведском Индри Вртрахану, ‘уништитељу препреке’, богиња плодности Анахита) под називом *јазата* (‘достојни штовања’), чиме је учињен корак назад у политеизам. У натписима ахеменидских краљева VI–IV в. п.н.е. помињу се А(х)урамазда, Митра и Анахита, али се за њих не може поуздано рећи да су били зороастријци. У доба Парћанског краљевства (III в. п.н.е. – III в. н.е.) и династије Сасанида (III–II в. н.е.) з. је у Персији био званична религија; тада су, на средњеперсијском, настали најмлађи делови Авесте. У њима се дуалистички поглед на свет заострава, јер се сада „Зли дух“ (Ахриман), непосредно супротставља „Мудром Господу“ (Ормазд) као равнoprаван супарник све до коначног обрачуна сила добра и зла на крају времена. Јављају се детерминистичке или фаталистичке тенденције, особито изражене у зурванизму – поштовању Зурвана, обоготвореног времена;

Зурван (?) сребрна плочица, Луристан, VIII в. п.н.е. Музеј лепих уметности у Синсинатију

по зурванистичком космогонијском миту, у утроби андрогиног, „неограниченог“ Времена зачели су се близанци Ормазд и Ахриман и одмах ту започели међусобну борбу. Ирански утицај осећа се у развоју **јудаизма** у доба пророка, али и кроз ширење **митраизма** на подручју Римског царства. Са падом Персије под арапску власт у VII в. и наметањем ислама највећем делу народа, део оних који су задржали з. иселио се у Индију (данашња заједница Парса у Бомбају), а део остао у области Јазд у средишњем Ирану. У обредном смислу, за з. је

карактеристичан култ ватре („огњепоклонници“) и излагање мртваца да иструну на „жулама тишине“, но оба та обичаја су старо иранско наслеђе без непосредне везе са Заратуштрином реформом.

И

ИДОЛАТРИЈА (гр. *eidōlatreía* ‘идолопоклонство’) термин који се јавља са хришћанством и начињен је вероватно по узору на хебрејски предложак, будући да је осуда сваког ликовног приказивања божанства својствена јудаизму (и доцније исламу); прва од Десет Јеховиних заповести Мојсију (Декалог) гласи да не поштује друге богове осим њега, а друга – да не прави њихове ликовне. Херодот средином V в. п.н.е. пише о Персијанцима да не праве боговима храмове, жртвенике ни кипове, већ да оне који то чине сматрају глупацима (но убрзо потом и у Персији се развила сакрална архитектура и скулптура). Уп. **аниконицитет, иконоклазам.**

ИКОНОГРАФИЈА (гр. *eikōn* ‘слика, икона’ и *gráphein* ‘писати, сликати’) идентификовање, опис и тумачење садржине ликовних споменика, у склопу разних дисциплина (историја уметности, културна историја, историја религија).

ИКОНОКЛАЗАМ (гр. ‘ломљење икона’), *иконоборство*, покрет у Византији против приказивања и поштовања ликовна Христа и светитеља, који је избио у два маха, у VIII и IX в. Од ликовних приказа толерисан је само крст. Услед

Л е в о: иконоборци, минијатура из Хљудовог псалтира, IX в., Историјски музеј у Москви. Д е с н о: мозаик са приказом крста у Аја Ирини, Цариград, VIII в.

и. очувало се мало византијских икона насталих пре коначне победе **иконолатрије** 843. На западу је до провале **и.** дошло у доба реформације.

ИКОНОЛАТРИЈА гр. ‘штовање икона’ в. **иконклазам**

ILLUD TEMPUS (лат. ‘ондашње време’), термин којим у склопу своје поделе времена на сакрално и профано М. Елијаде означава доба прапочећа, стварања света, које се обредно обнавља, особито у новогодишњим ритуалима (нпр. у Вавилону инсценација Мардукове победе над Тијамат и рецитовање **космогонијског** спева „Енума Елиш“).

„ИНДОЕВРОПСКИ ПЕСНИЧКИ ЈЕЗИК“ правац истраживања у компаративној лингвистици усмерен ка реконструкцији формула (устаљених спојева две или више речи) праиндоевропске усмене поезије, на основу подударности између најстаријих и најархаичнијих

песничких споменика појединих ие. огранака (Веде, Авеста, хомерски спевови, нордијске Еде). Тако реконструисани спојеви могу се сматрати минималним фрагментима прајезичког култно-митолошког текста и пружити основ за реконструисање религијских представа. Ево неких од њих: „Небо Отац (Родитељ)“, „Мати Земља (Широка)“, „Даваоци добара“ као описна ознака за богове, „Сунце Осматрач“, „Велико, Брзо Сунце“, „Сунчев Точак“, „коњи ветра“, „Кћи Неба (Сунце, Зора)“, „стрелоруж“, „многимени“, „почуј ме!“ као уводни део молитве божанству, „људи и стока“ или „двоножни и четвороножни“ у сакралним контекстима.

ИНИЦИЈАЦИЈА (лат. *initiatio* ‘приступ тајним обредима’), **обред прелаза** при којем појединац или припадници једне генерације постају чланови некога култног друштва или старосне скупине, нпр. младићи стичу статус одраслих мушкараца-ратника, девојке ступају у категорију жена зрелих за удају и материнство (тако стечена друштвена зрелост обично, не и нужно, коинциди-

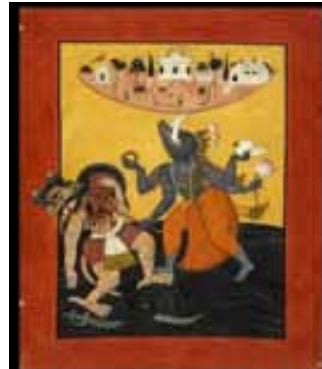

Л е в о: обред иницијације. Село Корога, Папуа, Нова Гвинеја. Фотографија из 1975.

Д е с н о: иницијација дечака, Малави

ра са физичким одрастањем). **И.** по правилу подразумева припремни период одвајања од породице, учења свештених традиција, вежбања у издржљивости и отпорности (на глад, жеђ, хладноћу). Код неких Индијанаца младић би се издвојио у дивљину и постио док му се у сну или у визији не јави животиња-заштитник племена (*vision quest*). Сам обред **и.** често представља инсценацију мита, нпр. борба иницијанда (новопосвећеника) са чудовиштем у виду лутке или прерушеног саплеменика; иницијанди стичу спољашња обележја зрелости (обрезивање, тетовирање и сл.). Неретко се **и.** осмишљава као „ново рођење“; тако младићи из виших индијских каста након што изуче Веде постају *двита*, ‘двапут рођени’. Уп. **мистерије.**

ИНКАРНАЦИЈА ‘отеловљење, оваплоћење’ (лат. хришћ. *incarnatio*, у примени на Христа као отеловљеног Бога), у традиционалним религијама веровање у могућност да неко

божанство напустивши своју **трансцендентност** поприми овоземаљски телесни вид, **антропоморфан** или **зооморфан**; египатски фараон важио је за **и.** бога Ра или Хоруса, а Вишну се инкарни-

Вишну као вепар (Varaha) убија демона да заштити богињу Земљу, гваш на хартији, 1740, северна Индија

рао више пута, као човек (Кршна у Махабхарати), или у животињском облику (вепар, риба), спасавајући свет на крају југа – космичких циклуса (уп. **аватар**). За људе се, у вези са веровањем у сеобу душа, везује појам **реинкарнације**.

ИНКУБАЦИЈА (лат. *incubatio* ‘лежање’) в. **ониромантија**

ИНТЕРПРЕТАЦИЈА (лат. ‘протумачење’), *Interpretatio Graeca, Romana, Christiana* поистовећење неког страног божанства или митолошког лика са својим, нпр. Зевс као грчка

ка интерпретација иранског Ахурамазде, Меркур као римска интерпретација германског Водана, Св. Илија као хришћанска интерпретација Зевса или словенског Перуна.

Zeus Oromasdes, камена глава статуе првобитно високе око 9 м. крај гробнице краља Антиоха I Комагенског на врху планине Немруд-Даг у данашњој Турској, средина I в. п.н.е.

ИНХУМАЦИЈА (лат.) сахрањивање у земљу, врста **погребног обреда** која оставља најјасније археолошке и антрополошке трагове (посмртни остаци, гробни прилози као знак вере у загробни живот); важни су такође положај тела (опружен, **згрчен уклон**) и његова оријентација (нпр. према истоку, одакле се рађа сунце као симбол васкрснућа; према западу, где сунце залази и где се у неким митологијама смешта царство мртвих).

ИНЦИНЕРАЦИЈА (лат. ‘претварање у пепео’) в. **кремација**

ИСТОРИЦИСТИЧКИ ПРИСТУП изучавању мита в. **еухемеризам**, **панвавилонизам**

ЈУДАИЗАМ **монотеистичка** религија Јевреја уграђена у позније светске религије хришћанство и ислам („Аврамовске религије“). Бог (Јехова/Јахве, Елохим) најпре

Фреске из синагоге у Дура Еуропис на Еуфрату, средина III в.н.е., музеј у Дамаску, Сирија, л е в о: Аврам, д е с н о: ниша за Тору

се јавио Авраму, заједничком праоцу Јевреја и Исмаилћана-Арапа (почетак II миленија пре Хр.), а затим, у горућем жбуну (в. **епифанија**), Мојсију на гори Синају (око средине II мил.), предавши му таблице са десет заповести (Декалог, уп. **заветни ковчег**) и тако утемељивши **ј.** („Мојсијева вера“). Свети спис **ј.** чини пет првих књига Старог завета приписаних Мојсију (Тора или Петокњижје).

К

КАНИБАЛИЗАМ (од шп. *Canibalis* ‘домородачко становништво Кариба’) код хомо сапиенса може бити спонтан (у случају крајње нужде или душевног поремећаја) и **ритуални**; овај други испољава се као **егзоканибализам** – једење убијених непријатеља, посебно истакнутих ратника, доскора обичавано код Полинежана и аустралијских Аборицина – и као **ендоканибализам** – конзумација (делова тела) покојника од стране његових најближих рођака. Херодот пише о северноиранском племену Масагетима да кад неко од њих доживи одређену старост, искупи се сва његова родбина па га закољу заједно са овцама, исеку и помешају његово месо са овчијим, скувају све заједно и једу благосиљајући покојника; ако пак неко пре времена умре од болести, сахране га сажаљевајући његову судбину. Код дела Шошона и урођеника Флориде најближи сродници туцају и једу кости и пепео спаљеног покојника. У свим овим случајевима очи-

Распрострањеност канибализма према карти Фр. Умлауфта из 1893. Црвено су означене области где се тада још у пуној мери упражњавао, зеленим где је упражњаван у ограниченом обиму или већ био одавно искорењен

та је жеља да се преузму покојникове врлине. Посебан случај обредног **к.** представљају тајне ратничке дружине, где једење људског меса, клање зубима и пијење крви и сл. служи поистовећењу са вучјим чопором или неким другим животињским узором (нпр. обреди Квакиутл Индијанаца у западној Канади; уп. **ликантропија**).

КАТАБАСА од гр. *katábasis* ‘силазак’, пут на онај свет (који се не мора замишљати као подземље) и повратак (*анабаса* ‘успон’) оданде. К. може бити различито мотивисана: да се неко избави из царства мртвих (Орфеј силази у Хад по Еуридику, Хермес по отету Кору-Персефо-

Атички црвенофигурални кратер, око 440. Персефону (лево) Хермес изводи из Хада. Дочекују је Хеката, светлећи два бакљама, и Деметра (десно) Музеј Метрополитен, Њујорк

ну, Дионис по своју мајку Семелу) да се дозна будућност (Одисеј, да консултује покојног пророка Тиресију), да се

изврши задати подвиг (Херакле изводи Кербера). Тезеј то чини да био отео саму Персефону за жену своје другу Пиритоју. У сумерској митологији, Гештинана, Думузијева сестра, добровољно одлази да по пола сваке године борави

Лев о: Одисеј у доњем свету са Тиресијом. Црвенофигурални стил, јужна Италија. Народна библиотека у Паризу. Гор е: Орфеј као Христос. Ранохришћанска фреска из катакомби Св. Марцелина и Петра, Рим.

у свету мртвих уместо свога брата; у нордијској, Хермод покушава да од владарке пакла (Хел) измоли убијеног Балдра. Исусов „Силазак у Ад“ има за циљ спасење душа старозаветних праотаца. У раном хришћанству, Христос је поистовећиван са Орфејем. Мит о Орфеју и Еуридици има паралеле широм света, посебно код северноамеричких Индијанаца, и верује се да је поникао на **шаманистичкој** подлози.

КАТАРЗА гр. *kátharsis* ‘очишћење’: код Грка **катартички обреди** су обављани ради отклањања култне нечистоте проузроковане проливањем крви и огрешењем о верске прописе, како би се починитељ могао поново укључити у друштво. Уп. **лустрација, пурификација**.

КЊИГА МРТВИХ Египатска **к.м.** тако је названа од стране свог првог издавача, њен староегипатски назив је „Басме о изласку на светло дана“. То је збирка магијских изрека које је требало да покојника упознају са топографијом онога света, са искушењима и опасностима одласка онамо, са циљем да му се обезбеди блажен загробни живот у друштву богова; текст **к.м.** исписан на свицима стављан је у гробове, а вероватно и рецитован у склопу погребних обреда. Поједине изреке срећу се већ у доба Старог царства („Текстови пирамида“), када су биле резервисане за фараоне, у доба Средњег царства („Текстови саркофага“) примењују се на све покојнике, да би се уобличиле у **к.м.** почетком Новог царства (око 1500. п.н.е.).

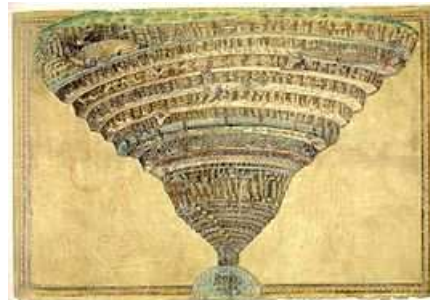

Анубис (са псећом главом) приводи покојника и важе његово срце са пером богиње Маг; Тот (са главом ибиса) води записник, док богиња Амит (хибрид крокодила, лава и нилског коња) чека да прождере срце грешника; д е с н о: Озирис на престолу. Хунеферов папирус у Британском музеју

Тибетанска к.м., прозвана тако у свом енглеском преводу по египатској, на тибетанском се зове *Bardo Thödol* „Ослобођење слушањем у стању *бардо*“. Та реч означава период између смрти и реинкарнације, а у књизи су дата упутства покојниковој свести како да прође кроз поједине етапе тога процеса. Текстове из **к.м.** ламе рецитују над

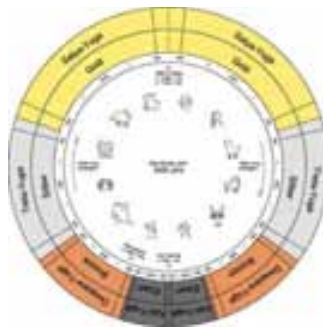
самртником или покојником. **К.м.** је спис тибетанског будизма („ламаизма“), али може имати своје корене у тибетанском предбудистичком шаманизму (*Bön*).

КОЛЕКТИВНА ПОДСВЕСТИ нем. *Kollektives Unbewusstes*, термин који је сковао психоаналитичар Карл Јунг, по коме поред наше непосредне свести засноване на личном искуству постоји и универзална и имперсонална **к.п.**, која није емпиријски стечена, већ наслеђена и заједничка свим особама, сачињена од **архетипа** и стога битна за разумевање настанка митолошких представа.

Пакао – један од јунговских архетипа. Илустрација Сандра Ботичелија за Дантеову „Божанствену комедију“, 1480-1495.

КОСМИЧКИ ЦИКЛУСИ учење о **к.ц.** у митологијама разних народа широм света везано је са представом о **цикличном времену**, у чијем кружном току се смењују дуготрајни периоди, често означени као „Велика“ или „Божанска година“. На крају свакога од њих стари свет пропада, по правилу у некој врсти природне катастрофе, да би потом био обновљен. Пропаст се често доводи у везу са моралним кварењем човечанства, које тече прогресивно, од првог, идеализованог периода („**златно доба**“) ка садашњем, најискваренијем раздобљу. У **х и н д у и з м** у разликују се четири **к.ц.** („југе“), сваки следећи краћи од првог, при чему се једног до другог удео божанске правде (дхарма) у свету непрестано смањује. У хиндуистичком тројству („Тримурти“) Брахма је творац, Шива – разоритељ а Вишну – одржавалац и обновитељ преко својих **аватара**.

Л е в о: графички приказ четири југе: златна Сатја-југа, сребрна Трета-југа (Вишнуов аватар: Рама), бронзана Двапара-југа (Вишнуов аватар: Кришна) и гвоздена Кали-југа. Д е с н о: Плави Вишну и бели Шива спојени у једно божанство (Харихара)

У грчкој митологији једно за другим следе златно, сребрно, бронзано и гвоздено доба (између два последња Хесиод умеће генерацију хероја који су се борили око Тебе и под Тројом); по филозофском учењу стоика, свет периодично нестаје у свеопштем пожару (*ekpyrōsis*) и обнавља се. Астеци и Маје веровали су да у доба шпанског освајања живе у раздобљу „Петог Сунца“, тј. да су претходно већ четири пута Сунце (а са њим цео свет и човечанство) страдали у катаклизмама (поплаве,

земљотреси, разорни пожари и олује), као последица надметања црног и белог Тескатлипоке, од којих први игра улогу разоритеља сличног Шиви, а други се идентификује са творачким и цивилизаторским Кецалкоатлом. Представа

Тескатлипока у облику јагуара (Тепејолотл – „срце планине“), у којем је уништио Прво сунце. Илустрација у Кодексу Риос, после 1566, Ватиканска библиотека, Рим

о **к.ц.** делом је заснована на стварним искуствима људских заједница (вулканске ерупције и друге геолошке катастрофе), а делом на **астролошким** спекулацијама.

КОСМОГОНИЈА (гр.) учење о настанку света. Космогонијски митови често полазе од зјапеће празнине (то је значење грчке речи *хаос*), односно од хаотичне збрке. По Хесиодовој Теогонији, из Хаоса су прво настали Геја – Земља, Тартар – Подземље, Ноћ и Ереб (подземна тама), да би Геја затим породила Урана – Небо и потом са њим Океан. У сумерско-вавилонској митологији представа о **примордијалном** хаосу оличена је у сланом мору, чудови-

Л е в о: Мардук и Тијамат. Приказ на вавилонском печатном цилиндру

шној Тијамат. Старозаветни мит постања полази такође од безобличног воденог хаоса (*ʾhôm*, прасродно са *Tiamat*) над којим лебди божански дах или дух. У нордијској митологији прво биће – андрогини Ими(р) – зачето је у средишњем „зјапећем бездану“ (*ginnungagap*) када се у њему мешао

лед севера са ватром југа. У египатској митологији свет настаје издизањем „прабрежуљка“ из водене масе; тај мотив, везиван за разне градове, вероватно је био инспирисан годишњим поплавама Нила. Бог-створац Ра родио се на једном таквом острву из јајета које је тамо снала божанска птица, слично као што се **демијург** у орфичкој **к.** Фанес-Протогон, рађа из сребрног јајета а староиндијски „Господар стварања“ Прађапати (доцније идентификован са Брахмом) из „златног заметка“ (*hiranyagarbha*). Демјијург ствара свет на различите начине:

Л е в о: Бог створац Кон Тики Виракоча. Рељеф на „Вратима Сунца“ крај језера Титикака у средишњим Андима, из којег је по миту он изронио да би затим створио сунце, месец и звезде. Култура Тиуанако, друга половина првог миленија н.е.

својим испљувком и семеном избаченим путем мастурбације (египатски Атум, у „хијеропољској“ **к.**) или својом речју (Птах у конкурентној „мемфиској“ **к.**, Елохим

у старозаветној књизи Постања, Тепеу и Гукумац у верзији мита о стварању света коју преноси „Попол Вух“, света књига планинских Маја). Стварање света се у низу традиција осмишљава као жртвени обред, у којем богови комадају прабиће и од делова његовог тела стварају делове универзума. Тако поступа Мардук са Тијамат, нордијски богови са дивом Имиром, ведски богови са пра човеком Пурушом. У космогонијске спада и мит о одвајању Неба од Земље, схваћених као брачни пар у љубавном споју; тако се, на пример, тумачи Кронова кастрација свога оца Урана-Неба.

КОСМОЛОГИЈА МИТСКА структурира универзум по вертикали и хоризонтално. По вертикалној оси, коју често представља „**светско дрво**“, митска планина и сл. (в. **axis mundi**), разликују се подземље као свет мртвих, земља као свет људи, и небо као свет богова (и повлашћених покојника). Ова тројна сегментација посложњава се разликовањем трансцендентног, вишег неба, светлосне одн. ватрене природе (гр. *aitēr*, етер), и ваздушног пространства између неба и земље (гр. *aēr*), где се смештају атмосферске појаве (облаци, муње и сл.); у неким традицијама број небеса је и знатно већи. По хоризонтално, етноцентрично традиционалног погледа на свет повлачи

Вавилонска карта света из VI в. п.н.е. У средини Вавилон на Еуфрату, окол Асирија и Урарту; земљу опкољава кружни ток Океана са седам зракасто приказаних митских острва. Британски музеј, Лондон.

за собом смештање његовог, обично сакрализованог средишта у сопствену земљу („**пупак света**“). Неким традицијама својствена је представа о океану као о реци која оптиче насељену земљу одвајајући је од онога света.

КРЕМАЦИЈА (лат.), **ИНЦИНЕРАЦИЈА** (лат.) спаљивање мртвих. Као **погребни обред** може бити мотивисана **п р а к т и ч н о** (страх од заразе, потреба да се посмртни остаци из туђине пренесу у завичај), или **р е л и г и ј с к и**, а у овом другом случају **н е г а т и в н о** или **п о з и т и в н о** конотирана. У културама где се мртваци иначе уповавају, спаљују се „опасни“ покојници (вампири, вештице, злочинци, странци), да би се спречило да после смрти науде живима. У низу традиција, старих индоевропских али и других (нпр. код Хајда-Индијанаца на сз. пацифичкој обали), **к.** је привилегија одраслих мушкараца (који су про-

Ломаче у светом граду Бенаресу (Варанаси), Индија. Хиндуисти се најрадије спаљују ту, на обали Ганга, а пепео им се баца у реку

шли **иницијацију**), посебно ратника палих на бојном пољу, а сврха јој је да се њиховим душама обезбеди одлазак у небески рај (нордијска Валхала, староиндијска Индралока).

Код старих Индоевропљана, среће се у Фјодоровској култури у јужном Сибиру 1400-1300 п.н.е. приписаној Индоиранцима, али још раније, средином другог миленија п.н.е., код индоаријског владајућег слоја у хуритском краљевству Митани у горњој Месопотамији и у Хетитском краљевству, такође код владара и племства; код Грка, није била уобичајена у микенско доба, али у „тамним вековима“ (XI-IX в. п.н.е.) постаје преовлађујући обред и као такав описана је у хомерским еповима; посведочена је и код старих Римљана, где је и након што је у царско доба – услед недостатка дрвета – преовладало сахрањивање у саркофазима кремација остала обавезна за преминуле царе, у склопу њихове **апотеозе**.

КРИТИКА МИТА родила се у класичној Грчкој упоредо са постепеним преображајем **мита** из религијског у литерарни феномен. **К.м.** је, с једне стране, **рационалистичка**: Ксенофан критикује људе што богове замишљају по узору на себе саме, Критија чак тврди да је религија плод свештеничке обмане како би се наметнули закони простом народу; такви ставови налазе свој одраз у **алегоријском** и **еухемеристичком** тумачењу митова – а с друге стране **моралистичка** и **педагошка**: у петом веку Пиндар критикује људождерске мотиве у миту о Танталу, а Херодот изриче тврдњу да су хеленске представе о боговима релативно недавно створили песници Хомер и Хесиод; Платон кроз Сократова уста песнике осуђује јер богове приказују у недостојном светлу (Крон кастрира свога оца, прождире своју децу; Афродита се одаје прељуби са Арејем поред живог мужа) и тако квари младеж.

КУЛТ ПРЕДАКА скопчан је са веровањем у неку врсту њихове посмртне егзистенције (в. **загробни живот**), у којој они преузимају функцију заштитника својих потомака. Постоји и у културама које не знају за култ богова, а испољава се слично као и овај, кроз годишње обреде, жртвоприношење, култне представе (статуете, слике) и грађевине (гробнице). Присутан је у разним видовима широм света од најдавнијих времена (уп. **култ лобање**, **секундарна сахрана**, **(ендо-)канибализам**). Најмонументалније размере попримио је код старих Египћана (балсмовање, изградња надгробних пирамида). На Ускрш-

Л е в о: Камени ликови предака поређани на обали лицима према копну, Аху Тонгарики, Ускршње острво. Д е с н о: Обновљен Моаи са коралним очима. 1250-1500. н.е.

њем острву у Пацифику прецима је одавана пошта у виду подизања њихових монолитних скулптура (*Moai*), високих до 10 м и тешких до 75 тона. Стари Римљани правили су, најпре од воска, затим и од камена, посмртне **маске** својих предака (*imagines*), чували их и носили у поворкама приликом важних породичних светковина (мисли се да се одатле развио реалистички стил у римској портретној скулптури, супротан идеалистичком грчком). Од савремених народа, к.п. посебно је присутан у традиционалној

Л е в о: *Togatus Barberini*, статуа угледног Римљанина са маском својих предака, Августово доба. Капитолински музеј, Рим. Д е с н о: кинески кућни олтар са храном припремљеном за претке поводом „Празника гладних духова“

кинеској религији, а има значајно место и у српској фолклорној традицији (помени, даће, „читуље“ са именима умрлих предака). По неким претпоставкама, српска слава или „крсно име“ (празновање свеца – заштитника породице) проистекла је из претхришћанског **к.п.**

КУЛТУРНИ ХЕРОЈ митолошки лик коме се приписује откриће и/ли уступање људима најважнијих културних тековина, нпр. ватре (Прометеј), пољопривреде, религије, лончарског точка, писма и сл. Често поприма црте **трикстера** тако што своје дарове задобија на превару или крађом од богова (премда и сам бива божанског или полу-

Л е в о: митски гавран Кутх, демијург и пра-шаман. Корјачки рад, дрво, Камчатка. Д е с н о: Гавран и први човек. Дрво, рад Хајда-Индијанаца, сз. пацифичка обала. Универзитетски антрополошки музеј, Ванкувер

божанског порекла). Полинезијски Мауи не само да је прибавио људима ватру, него је и створио хавајски архипе-

Г о р е: острво Мауи, Хаваји.

Л е в о: оковани Прометеј, слика на вази, апулски црвенофигурални стил. Око 350. п.н.е. Државни музеји, Берлин.

лаг „упецавши“ острва са дна океана. Код низа народа **к.х.**-трикстер је животиња (гавран код сибирских народа и

Индијанаца на америчком северозападу; код других индијанских племена којот, зец, код народа западне Африке паук). Мотив варања богова каткад вуче за собом казну, па се лик **к.х.** преплиће са ликом окованог богопротивника, архидемона (нпр. грузински Амирани заточен попут Прометеја у литици на Кавказу) он вара богове или краде од њих (египатски Озирис, коме се између осталог приписује увођење пољопривреде).

Л

ЛИБАЦИЈА (лат. *libatio* 'изливање', гр. *spondē*) врста жртвеног обреда која се састоји у изливању течности на дар божанствима или душама предака. Као и код крвне **жртве**, течност намењена небеским божанствима излива се у ватру (на олтару), а она намењена хтонским силама или прецима – на земљу (уп. наше одливање ракије кад пијемо покојнику „за душу“). У медитеранском свету (Грци, Римљани, Јевреји и др.) **л.** се састоји од вина или од масли-

новог уља, у хиндуизму од млека или свештеног напитка коме. У свитање и у сумрак излива се млеко у ватру (*agni-hotra*) уз изговарање мантре упућене Агнију –

Приказ либације на атичкој црвенофигуралној фиали, око 480. п.н.е., Лувр, Париз

Огњу и Сунцу. У зороастризму соми одговара *хаома* (в. **екстаза**). **Л.** је распрострањена широм света. На пример, урођеници племена Кечуа и Ајмара у Андима кад пију тамошњи алкохолни напиток звани *чича* прво излију мало на тле као дар Мајци Земљи (*Пачамама*).

ЛИКАНТРОПИЈА (гр. *lykos* 'вук' + *ánthrōpos* 'човек') веровање да се човек може привремено претварати у вука, евентуално и неку другу звер (*териантропија*), какво се у атничко доба бележи за становнике Аркадије на централном Пелопонезу, али и за племе Неуре, негде у гор-

Л е в о: поглед са врха планине Ликеј у Аркадији. Ту су се, наводно, учесници тајних обреда у част Зевса Ликејског, окусивши људско месо, претварали на неколико година у вукове. **Д е с н о:** Один са птицоликим роговима и два копља у друштву ратника прерушеног у вука (*álfhedinn*). Бронзана плочица са шлема, око 600. н.е., Торслунда, Шведска

њем Поднепровљу, које се доводи у везу са старим Словенима и/ли Балтима. У руској епској традицији пример **л.** је „вешчи“, тј. натприродним способностима обдарени кнез Всеслав Полоцки. Назив *вукодлак* првобитно се односио на такве особе, а не на вампире. Извор оваквих представа је вероватно у **иницијацијским** обредима **ратничких дружина**, које су за свој узор имале вучји

чопор; уп. нордијске ратнике одевене у вучје коже (*ульфхедини*) или у медвеђа крзна (*берсерки*), који су се борили у својеврсном трансу, а у мирно доба представљали опасност за своје сународнике. У разним индоевропским традицијама (индоиранској, хетитској, германској) „вук“ је назив за преступника изопштеног из друштва, према коме се опходи не као према човеку, већ као према дивљој звери. Са вуковима се везују и нека тајна друштва северноамеричких Индијанаца.

ЛИТУРГИЈА (гр.) богослужење; термин дословно значи 'народни посао' и означавао је у паганско доба покровитељство богатих појединаца над општеном светковинама, које су изискивале скупа жртвоприношења и разне друге трошкове; данашње значење добио је у хришћанству, али се може примењивати и на друге религије (ислам, јудаизам), као и на химничке текстове који се уз обред певају (нпр. **зороастријска** литургија).

ЛОБАЊА, **ЉУДСКА** предмет је култа од најранијих времена, можда већ у старијем и средњем палеолиту (лобање нађене у стаништима „пекиншког човека“ или синантропа, око 500.000 г. п.н.е.; лобања неандерталца у пећини Монте Чирчео у Лацију, натакнута на колац, окружена камењем). Поред се обичаји аустралијских урођеника, који лобање својих покојника чувају као породичне реликвије или их чак носе са собом као амулете. Но ти налази могу се тумачити и као трагови канибалских обеда или „лова на главе“. У раном неолиту Месопотамије лобање умрлих облагане су гипсом и чуване у кућама. Рас-

Лобања из Јерихона (око 7000 г. п.н.е.). Вилица је одстранена, лобања превучена црвенкастим гипсом помоћу којег је моделовано лице, уместо очију углављене су шкољке

прострањен је био обичај да се лобање користе као чаше (обично обложене златом, кожом или неким другим материјалом). Скити, стари Германи и Протобугари чинили су то са лобањама убијених непријатеља, док су антички Иседонци у средњој Азији и Тибетанци чували тако успомену на своје претке. Мотив је у оба случаја магијско апсорбовање покојникових особина, уп. **канибализам**.

ЛОВАЧКИ РИТУАЛИ имају свој зачетак вероватно већ у средњем палеолиту (култ **пећинског медведа**) а у млађем палеолиту стајали су у самом средишту религијског живота, у складу са централном улогом коју је лов тада имао у свакодневном животу. На основу археолошких налаза претпоставља се да су праисторијски ловци веровали у Врховно биће – уделитеља среће у лову и приносили му на жртву део ловине (лобање, рогове), како то чине и данас кавкаски планински становници субполарних предела Евроазије. У мочварама код Хамбурга ловци на ирвасе потапали су свој први годишњи улов, увек женку, са каменом у утроби, да би потонуо (в. **првине**). Анатомски поређане кости ирваса у Малти код Јакуцка подсећају на сличан обичај код данашњих **шаманистичких** народа у Сибиру, заснован на веровању да ће на тај начин дивљач поново оживети (да би могла из-

нова бити уловљена). „Франкокантабријска ловачка уметност“ у јз. Француској и сев. Шпанији, заступљена пре свега пећинским сликарством, али и скулптуром, свакако је у највећој мери одраз

Горе:
издвојен и
увеличан лик
врача

Крдо бизона, у средини врач са маском бизона (овде означен црвеном стрелицом). По цртежу опата Бреја. Пећина Труа Фрер, Француска, око 13000 год. п.н.е.

л.к., односно ловачке магије. Сликање прободених животиња које крваре пореди се са праксом код данашњих ловачко-сакупљачких племена (у јужној Африци, северној Америци), да се пре поласка у лов на земљи нацрта жељена дивљач и прободу стрелом или копљем. Пробадање копљима медведа извајаног од глине и бесумње прекривеног правим медвеђим крзном са лобањом у скривеним пећинским просторијама могло је бити и део обреда ловачке **иницијације**. Има приказа, попут оног из пе-

„Бизонски плес“
сев.-ам.
Мандана,
извођен
пред
почетак
ловне
сезоне.
Акварел
Карла
Бодмера,
1834.

ћине Труа Фрер, који јако подсећају на ловачке плесове северноамеричких Индијанаца.

ЛУНАРНИ (лат.) „Месечев“; **л. календар** обично се усаглашава са **соларним** тако што се на 12 месеци додаје „интеркаларни“ месец да попуни соларну годину; **л. култови**: Месец се персонификује обично у пару са Сунцем, женско је тамо где је Сунце мушко (гр. Селена : Хелије, лат. Луна : Сол), и обратно (нпр. код старих Балта, литв. Менуо m. : Сауле f.). **л. митови**: често објашњавају Месечеве мене или мрље на месецу (нпр. као окованог демона).

ЛУСТРАЦИЈА (лат. *lustratio*) в. **пурификација**

*